

Földváry Miklós István (1978) az ELTE BTK Latin Tanszékének és a LFZE Egyházzene Tanszékének tanársegédje. Kutatási területe a liturgiátörténet, különös tekintettel a középkori és kora újkori Magyarország szertartáskönyveinek kiadására.

Patrisztikus beszédek és kommentárok a latin liturgia kontextusában

Földváry Miklós István

A liturgikus szövegek készlete egyedülálló példa arra, amikor egy irodalmi eredetű gyűjtemény különleges tér- és időbeli elterjedtségre tesz szert, és ezáltal keletkezési körülményeitől független előadásmódban és nyilvánosság számára válik meghatározóvá. Hozzátehetjük: meghatározóbbá, mint amilyenné válni keletkezési körülményei között egyáltalán esélye volt.

A következőkben három szempontból közelítjük meg e szövegek, közelebbről a késő ókori, illetve kora középkori vallásos próza liturgikus létmódját. Első kérdésünk a „mi?\": az ókori kultúrának legfőljebb peremvidékét jelentő, és ezért olvasóink többségének bizonyára kevésbé otthonos liturgikus szöveganyag mibenléte és összetétele. Második kérdésünk a „kinek?\": e szöveganyag nyilvánossága, pontosabban e nyilvánosság gyökeres különbözősége a liturgikus használatbavétel előtt és után. Harmadik kérdésünk a „hogyan?\": a már liturgikus szöveggé lett irodalmi alkotások jelentésmódosulása, működése az új környezetben. Ez a három kérdés felel meg egyszerre annak a legalább három megközelítésnek, amelyben egy-egy liturgikus szövegről egyáltalán beszélni lehet és érdemes: ezek az eredet, a funkció és a más szövegekkel való kölcsönhatás.

Az eredet azonosítása jelenti a tulajdonképpeni történeti nézőpontot: mikor, ki, milyen műfajban és szándékkal írta az adott művet.

A tényleges liturgiában a funkció válik elsődlegessé. A szöveg – eredetétől többé-kevésbé függetlenül – része lesz egy liturgikus műfajnak. Ez a kategória nem azonos az irodalmi műfajokéval. A liturgikus műfajt egyfelől az határozza meg, hogy egy-egy szertartás keretei között milyen szolgálattevő, a kultikus tér mely pontján, mekkora terjedelemben, milyen hanghordozással vagy dallamon szólaltatja meg, másfelől pedig, hogy a liturgia szövegi szerkezetében mi a pozíciója az adott szertartástípus, a napi, heti vagy éves ciklus (kalendárium) szintjén, és az ismétlődés ebből fakadó mértéke szerint.

A liturgikus tétel ezek alapján két, egymást nem vagy csak esetlegesen fedő vonatkoztatási rendszer tagjává válik. Tartós asszociatív viszonyba kerül egyrészt a rokon eredetű, másrészt a rokon pozíciójú szövegekkel: egy beszédrészlet például a liturgikus tétellé vált prédikációk (szermók vagy homíliák) éves ciklusával, illetve a megfelelő nap többi, más műfajokhoz tartozó szövegével. A liturgikussá vált szövegek jelentésmódosulásának és -gazdagodásának játékerét az e vonatkoztatási rendszerekből kialakult háló jelenti.

Eredet

Ami az eredetet illeti, a liturgikus szövegeket négy csoportba sorolhatjuk.¹ Az első kettőbe tartozókat eleve kultikus szövegnek tekintették, legalábbis a keresztény liturgiátörténet kezdetekor, azaz olyan szakrális szövegnek, amelynek nyilvánossága a vallásos társadalom egésze. Tekintélye, rögzítettsége világosan megkülönbözteti például a mágia vagy a magánáhitat szövegeitől. Ide tartozik mindenekelőtt a kanonizált szent könyvvel rendelkező vallások szent könyve, esetünkben az ó- és újszövetségi

Biblia, valamint a bibliai szöveget utánzó, parafrazeáló, a liturgia közegében biblikusnak ható tételek mindegyike. A másik, eredetileg is kultikus szövegtípust a nem bibliai imaszövegek korpusza jelenti, amelyet összefoglalóan euchologikusnak nevezünk.

A második két csoportot alkotják a kultikus szereppel utólag fölruházott szövegek. A verses formában írottak összefoglalóan a himnológia, a prózai formában írottak a homiletika tárgyai. Tulajdonképpen csak ezeket van értelme úgy tárgyalni, mint liturgikus kontextusba átemelt irodalmi szövegeket. E tanulmány az utóbbiakra összpontosít, amelyek eredetük szempontjából többnyire az egyházi szónoklatok, a kommentárok vagy a legendák közül kerülnek ki. Ókori és középkori körülmények között az utóbbiak is gyakran öltöttek retorikus jelleget, sőt hangznak el valóban szónoki beszédként.

Funkció

Funkció szempontjából e szövegeknél a performatív kontextus gyökeres átalakulását lehet megállapítani. Képzelnék csak el ugyanazon szöveg élethelyzetét az egyik, majd a másik kontextusban!

Az előbbi esetben a beszédet egy pontosan azonosítható szerző mondja el egy általa ismert, vele állandó, személyes kapcsolatban álló közönségnek. Nagy Szent Leó vagy Gergely pápák beszédei egyszerűek, jó részük elhangzásának helye és ideje is ismert, egyes részleteik a kortárs római népet foglalkoztató elvi (terjedő tévtanok, elítélendő szokások) vagy öt érintő gyakorlati kérdésekre (járványok, természeti csapások, háború) is kitérnek. Ugyanez a helyzet Aranyszájú Szent János vagy Ágoston beszédeivel, amelyek éppen ezért értékes források a koruk társadalomtörténetének is, de később, egészen más környezetben hasonló egyszerűség figyelhető meg Beda Venerabilis vagy Clairvaux-i Bernát szerzetesi nyilvánosságának szánt szónoklataiban.

Különösen a prekaroling időszakról válnak jellemzővé a nem szónoki előadásra szánt és a homiletikától stilsztikailag is távol eső kommentárok. Ezek kevésbé egyszerűek, ugyanakkor viszont inkább magányos olvasásra és tanulmányozásra, semmint nyilvános megszólaltatásra szánták őket. Élethelyzetük más okból, de éppúgy távol áll a liturgikus használattól, mint a szónoklatoké.

Ezekkel szemben a beszédek vagy kommentárok liturgikus használata évenkénti elhangzást jelent legalábbis évszázadokon, de némelyik szövegnél több mint egy évezreden át, méghozzá egyre szélesedő területen (a latin kereszténység elterjedésével arányosan). A szövegek hordozója többé nem az illető szerző műve vagy műveinek gyűjteményes kiadása, hanem egy-egy kimondottan liturgikus használatra összeállított kódex: csak olvasmányokat tartalmazó lecionárium vagy azokat a zsolozsma teljes szöveganyagába építő breviárium.² Ezekben a forrásokban a mű címe szinte soha nem jelenik meg, és gyakran a szerző neve sem, vagy ha igen, akkor – éppen, mert nem fontos – rendszeres a téves tulajdonítás. Hangsúlyozzuk, hogy a patrisztikus irodalom komoly hányada ilyen közvetítéssel maradt fenn. A szövegek az eredetihez képest általában rövidülnek, kivonatossá válnak, gyakran csonkulnak is. Ahogy elhomályosul az eredet, úgy lép előtérbe a funkció: a szöveg a könyvben meghatározott liturgikus naphoz rendelve, szerkezeti szempontból jól körülhatárolt ponton, más szövegektől keretezve és tagolva jelenik meg.

Az előadásmód is sajátos. A beszédekből lett olvasmányok liturgikus helye a matutinum vagy vigília, a napszaki istentisztelet, vagyis a zsolozsma éjszakai-hajnali imaórája.³ Az olvasmányok minden esetben tekintélyes terjedelmű zoltáréneklés után következnek. A nem bibliai olvasmányok a vasár- és ünnepnapok kiváltságai: ilyenkor a virrasztó zsolozsma három azonos szerkezetű egységre, úgynevezett nokturnusra oszlik: ezeknek befejező része egy-egy olvasmány föl-olvasása. Az erre kijelölt föl-olvasó a templom kórusának közepén álló, az oltár felé tájolt felolvasóállványhoz lép, a szertartást vezető pap felé fordulva áldást kér és kap, majd énekelve, a műfajra jellemző recitációs tónuson szólaltatja meg a szöveget. Egy összefüggő szöveget három, bencés eredetű hagyományokban négy részletben, lehetőleg ugyanannyi különböző személy recitál. Az egyes sza-

És mégis, bár egy időben és ugyanazon pillanatban szülte őket világra anyjuk, életük folyása nem egyféle volt. De mindegyikre a csillagjósok azt szökták válaszolni, hogy a csillagok állásának hatása egyetlen szempillantás alatt is változik. Kiknek mi azt feleljük viszont, hogy a születés hosszú idő alatt megy végbe. Ha tehát a csillagállás egyetlen szempillantás alatt változik meg, szükséges lesz, hogy annyi sorsról beszéljenek, ahány tagja van a születendőeknek. Azt vallják pedig a csillagjósok, hogy aki a Vízöntő jegyében születik, annak ebben az életben a halászkok mestersége jut osztályrészül. De Getúliában, úgy mondják, nincsenek halászkok. Ki mondaná tehát, hogy senki nem születik a Vízöntő jegyében ott, ahol egyáltalán nincsenek halászkok?

Nagy Szent Gergely
vizkereszti homiliájából

...nehogy ugyanazon kísértő, akinek birodalmát a Krisztus immár eltávoztatta tőlünk, cselvetéseivel ismét félrevezessen minket, és épp e jelenvaló nap örömeit rontsa meg család mesterkedésével, gúnyt űzve az egyszerűbb lelkekből némelyek dögleteességét hozó meggyőződése által, kiknek a mi ünnepünknek e napja nem annyira a Krisztus születése, mint inkább – amint mondják – az új nap fölkelte miatt tiszteletreméltó: kiknek szíve irdatlan homályba borul, és az igaz világosság minden növekedésétől idegen! Mert még mindig a pogányság ostoba tévelygései nyomában járnak, és a világban szolgáló világosítókat isteni tiszteletben részesítik.

Nagy Szent Leó
karácsonyi szermójából

E házigazda tehát szölejének művelésére reggel, a harmadik, a hatodik, a kilencedik és a tizenegyedik órában míveseket fogad: mert e világ kezdetétől végéig a hívő nép okítására meg nem szűnik igehirdetők gyűjtését. A világ reggele pedig Ádám óta volt Noéig, a harmadik óra azután Noétól Ábrahámig, a hatodik meg Ábrahámától Mózesig, a kilencedik Mózes-től Urunk eljövételéig, s végül a tizenegyedik Urunk eljövételétől a világ végezetéig, amikor igehirdetőül a szent apostolok küldettek, akik ha későn jöttek is, teljes bért kaptak.

Nagy Szent Gergely
hetvenedvasárnapi homiliájából

Megrendít talán titeket, atyámfiai, hogy az Úr az ő eljövételét hirdetvén miért jelenti ki, hogy éjnek idején fog eljönni, mikor pedig az ő eljövését nagy világossággal, nappal, nagy fényességgel és félelemmel tartoznak fogadni mindenek. Gyakran hallottuk, hogy a szent iratok predikálták: mielőtt az Úr Krisztus eljönne, az antikrisztus fog uralkodni, aki anynyira elárasztja saját hitványságának sötétjével az emberi nemet, hogy az igazság fényét senki sem látja, és saját homályával takarván be az emberek elméjét, valamiféle vakságot terjeszt a lelki szemek elé. Nem csoda, hogy az ördög az álnokság sötétjét árasztja, mivel ő maga minden bűnöknek éjszakája. Az ő sötét homályának elűzésére tehát mint valami vilámlás jön el a Krisztus, és amint a nappal fölfénylésével az éjszaka megfordul, úgy az Üdvözítő tündöklésével az antikrisztus megfutamodik, és nem lesz képes többé széthinteni az ő álnokságának sötétjét, miután az igazság fénye fölragyogott.

*Torinói Maximus
ádventi szerelméből*

És így munkálkodván, mindig azon legyünk, hogy magunknak a jócselekedetek kulcsaival a mennyi ország ajtaját megnyithassuk! Mert amiképpen a gonosz cselekedetekkel miként valamely zárral és retesszel bezáratik előttünk az élet ajtaja, azonképpen kétségkívül megnyitattik a jócselekedetek által. És ezért, kedves atyámfiai, mindegyikőtök vizsgálja meg az ő lelkiismeretét, és ha úgy tudja, hogy valami bűn sebezte meg, előbb imádságokkal, böjtöléssel és alamizsnálkodással törekedjék megtisztítani az ő lelkiismeretét, és csak úgy merészelje magához venni az Oltáriszentséget!

*Arles-i Szent Cézár
egyháznapi szerelméből*

kaszokat ismétlődő szövegformulával zárja, majd mindegyik szakasz után rövid, az olvasmányhoz csak közvetve kapcsolódó szövegre írt, de dallamilag gazdagon díszített énektételt (responzóriumot) szólaltatnak meg más szolgálattevők. Az eredeti nyilvánossága és performatív kontextusa tehát teljesen megváltozott.

A szövegek tipológiáját is a funkcionális elv formálja tovább. Függetlenül a szöveg korától, műfajától, szerzőjétől vagy keletkezési körülményeitől elkülönülnek egymástól a bibliai szövegek, a szentek élet- és szenvedéstörténetei (ezekkel most nem foglalkozunk), illetve a szerzők és a homíliák. Az előbbiek a liturgia folyamatába lazábban illeszkednek, tematikájuk kevésbé kötött, bevett helyük a második noktornusban van, de a középkorban gyakran kiterjednek az elsőre is. A homíliák mindig az aznapi misében olvasott, éves körforgásban ismétlődő evangéliumi részletek (perikópák) kommentárjai, amelyekre mintegy átsugárzik az evangéliumi szöveg tekintélye: ez megnyilvánul az olvasás körülményeiben, az ilyenkor használt öltözetekben, fényekben, testhelyzetekben.

A latin liturgia megállapodott formájában – azaz legkésőbb a 12-13. században – egy-egy térségre vagy intézményre vetítve tökéletesen kanonizálódik és kodifikálódik a liturgikus használatba vett beszédek és kommentárok válogatása és liturgikus szerephez rendelése (asszignációja). Kétségkívül ez az állapot áll legtávolabb az adott szövegek születési körülményeitől, az ideig vezető út azonban fokozatokon át vezetett. Tisztán irodalmi értelemben elszegényedésnek is fölfogható, de megragadható úgy is, mint a szövegek jelentő funkciója felől való elmozdulás jelölő funkciójuk felé, másrészt pedig, mint a recepció előtérbe kerülése a kompozícióhoz képest. Sokkal inkább befogadott, mint szerzett szövegek ezek, amelyek szűkebb körben ugyan, de fölfokozott tekintéllyel, sűrűséggel, megragadó erővel fejtik ki hatásukat. A jelenség nem érthető meg a vallásfenomenológiai szempont érvényesítése nélkül.

A kanonizáció folyamata itt úgy írható le, mint szükség: egy potenciálisan óriási szöveganyag emblematikus kivágatokra csökkentése. A kivágatok szerepe egy idő után nem is az, hogy elsődleges jelentést közvetítsenek, elvégre tartalmukat az illető nyilvánosság szinte szó szerint ismeri, hanem hogy megjelenítsék az értelmezői hagyományt. Jellemző, hogy az idő előrehaladtával a hagyomány újabb és újabb rétegei kanonizálódnak, de a jelenhez képest mindig némi ráhagyással: azaz míg a 8–9. század szemében legfőljebb Nagy Szent Gergely korának szövegei alkalmasak arra, hogy „liturgizálódjanak”, addig a 12–13. század már a Karoling-kor alkotásait is beemeli a liturgikus összefüggésbe. A kortársak vagy a közelmúltbeli szerzők munkái azonban csak elvétve és rendhagyó esetekben (így új ünnepek bevezetések vagy a közösség identitását meghatározó szerzőknél) jutnak erre a méltóságra. Úgy látszik, szükséges, hogy a szöveg mintegy meghaljon irodalmi létmódjában, mielőtt elnyeri liturgikus létmódját.

A tényleges történet állomásait legfőljebb hozzávetőlegesen lehet rekonstruálni, mivel értékelhető írott emlékek csak a 8. századtól állnak rendelkezésre.⁴ Nem kizárt, hogy az ünnepről vagy az éppen olvasott bibliai szövegekről mondott, élő prédikáció egykor szokásban volt. A fennmaradt emlékek mindenesetre már egyértelműen olvasásról beszélnek, de csak általánosságban: a szentatyáknak a naphoz illő olvasmányait írják elő, közelebbi részletek nélkül.⁵ Ugyanakkor már az első rendtartásokban akad példa patrisztikus részletek rögzítésére egy-egy funkcióban: ilyen például Szent Ágoston egyik zoltármagyarázata a nagyheti szent háromnap matutinumaira.

Az első gyűjteményeket a Karoling-kor tudósai szerkesztik. Alkuin, illetve Paulus diaconus nevéhez is fűződik homiliárium,⁶ ám ezek csak gyakorlatilag segítettek elő az olvasmányrend megszilárdulását: eredetileg nem volt más céljuk, mint igényes és hiteles válogatást nyújtani ott, ahol az önálló válogatáshoz hiányzik a megfelelő könyvtár, szakértelem vagy gondosság. A kész, szerkesztett homiliáriumok azután nyilván kísértést jelentettek, hogy használóik teljes egészükben alkalmazzák őket, és ne fáradsanak többé a naphoz illő olvasmányok keresésével. Egyazon olvasmányciklus használata viszont a rendszeres ismétlődés miatt hamar oda vezetett, hogy – mint mondtuk – a szövegek jelentésértéke háttérbe szorult. Ez adott lehetőséget arra, hogy maguk az olvasmányok a stilizálódás, és az ettől nem független rövidülés útjára lépjenek. Mégis nyomatékosanunk kell, hogy a jelen-

séget nem lehet pusztán a technikai körülmények vagy a hagyományozás véletlen-szerűségei rovására írni: a liturgikus szövegkezelés más téren is megmutatkozó sajátosságáról van szó.

A végeredmény mindenestre egy változatos eredetű szemelvényekből összeállított, de az azonos funkció és a tartós együtthasználát következtében összeérő anyag. A szemelvények kapcsolódásai is jellemzők lehetnek, és további kategóriákat eredményeznek a szermók és homíliák egy-egy úzusban ismert összességén belül. A középkori Magyarország központi hagyományvonalát képviselő esztergomi könyvekben például filológiai eszközökkel sikerült kimutatni, hogy megszállás négy rétegben történt.⁷ Előbb a vasár- és ünnepnap homíliák egész éves sorozata rögzült, majd az „ünnepes” félév, vagyis az ádventtől pünkösdig terjedő időszak szermói. Ezekre következett az „ünneptelen”, nyári-őszi félév szermóanyaga, végül pedig – jelentős késéssel – a nagybőjti köznapok homíliaciklusát állították össze az ismeretlen szerkesztők. A négy réteg különböző eredetű, azaz szerzőjű és korú gyűjteményekből válogat, a 15–17. századi könyvek használói azonban már aligha voltak ennek tudatában: számukra egy-egy szemelvény kezdete a liturgikus év egy meghatározott napját és az ahhoz kapcsolódó eszmei-textuális asszociációs sort hívta elő. Az összeállítás rétegei viszont megengedik annak a következtetésnek a levonását is, hogy létezett olyan szakmai műhely, amely tudatosan végezte el a patrisztikus beszédek és kommentárok – ha szabad így mondanunk – „deliteralizálásának” és ezzel párhuzamos liturgizálásának munkáját.

Kölcsönhatás

Mindeddig az eredet és a funkció szempontjából elemeztük a kérdéses szövegek helyzetét. Az eredet és a funkció találkozásában álló szövegek azonban egymással is kölcsönhatásba lépnek, így rendszerüket végül olyan, többdimenziós hálózatként ábrázolhatjuk, amelyben hol az egyik, hol a másik szál válik hangsúlyossá. Már a bibliai könyveknél is megfigyelhető, hogy ha egyes mondataik vagy részleteik kézenfekvővé teszik alkalmazásukat egy-egy liturgikus helyzetben, akkor ez a használat a könyv egészére átsugárzik. Innentől kezdve mintegy háttérét adja az egész könyv, és nem csak a vonatkozó részlet értelmezésének. Ez történik például Jób könyvével a halotti zsolozsma keretei közt vagy a Siralmakkal a nagyheti szent háromnap olvasmányaként. A keresztény hagyományban ezért a bibliai szövegek tartósan és a liturgikus összefüggésen kívül is megőrzik az így nyert jelentést. Valami ehhez hasonló történik a nem bibliai szövegek alkalmazásakor is.

A „bemeneti” oldal

Ha megkísérlünk betekinteni abba a műhelymunkába, amely a kész gyűjtemények, vagyis a zsolozsmalekcionáriumok mögött van, mindenekelőtt azt a kérdést kell föltennünk, hogy a rendelkezésre álló óriási anyagból milyen szempontok szerint válogattak olvasmányokat az illetékesek. Ez jelenti a folyamat bemeneti oldalát: azt az irányt, amely az irodalmi kontextustól a liturgikus felé mutat. A funkcióhoz rendelés három jellegzetes esetével találkozunk.

Az első és legtermészetesebb a közvetlen kapcsolat: amikor egy szöveg eleve a liturgikus kereten belül, jöllehet egyszeri elhangzásra készült. Ilyenek azok a beszédek, amelyeket valamely tekintélyes szerző egy meghatározott ünnepen mondott el. A szerkesztők itt nem mutatnak különösebb eredetiséget, mégis különös helyzeteket idéz elő a nyilvánosság megváltozása.

Ilyen különös helyzet volt például, amikor a középkori Magyarországon⁸ minden évben hosszasan recitáltak egy, a csillagjósokkal vitatkozó szöveget Nagy Szent Gergely egyik vízkereszt-i beszédének részleteként,⁹ vagy amikor Nagy Szent Leó karácsonyi beszédeiből¹⁰ az 5. századi római napimádók ellen intézett, időszzerűségüket vesztett szavakat tették az ünnep maradandó szövegelemévé.

Átmeneti csoportot a bibliai szakaszok kommentárjai, különösen a homíliák jelentenek. Ezek – mint már szó volt róla – a napi perikópák magyarázatai, jelentős

Tehát ezt imádkozza a vértanúk hangja: „Az ellenség félelmétől mentsd meg lelkemet!” Nem azért, hogy ne öljön meg engem az ellenség, hanem hogy ne féljek az ellenségtől, aki megöl! Azt imádkozza a zsoldárban a szolga, amit az imént mondott az evangéliumban az Úr: Mit mondott az imént az Úr? „Ne féljete azoktól, kik megölik a testet, a lelket pedig meg nem ölhetik, hanem inkább féljete attól, akinek hatalma van a lelket és a testet is a tüzes Gyehennába veszteni!” És megismétli: „Azért mondom nektek: tőle féljete!” Kik azok, akik a testet megölik? Az ellenségek. Mit mondott az Úr? Hogy ne féljenek tőlük. Azért imádkoznak tehát, hogy adja meg, amit rendelt: „az ellenség félelmétől mentsd meg lelkemet!” Mentsd meg az ellenség félelmétől, és vesd alá a te félelmednek! Ne féljek attól, aki meg tudja ölni a testet, hanem attól féljek, akinek hatalma van a lelket és a testet is a tüzes Gyehennába veszíteni! Nem a félelemtől akarok ugyanis ment maradni, hanem az ellenség félelmétől szabad, az Isten félelme alatt szolga.

Szent Ágoston
nagycsütörtöki szermójából

Megfeddvén tehát az ő keménységüket, hogy mit mond figyelmeztetvén, hallgassuk! „Elmenvén az egész világra, hirdessétek az evangéliumot minden teremtet állatnak!” Ugye nem kellett volna, én atyámfiai, az evangéliumot akár érzéketlen dolgoknak, akár ostoba vadállatoknak hirdetni, hogy arról a tanítványoknak mondassék: „hirdessétek minden teremtet állatnak”? Hanem minden teremtet állatnak nevével az ember jelöltetik. Mert vannak a kövek, de nem élnek és nem éreznek. Vannak a fűvek és a bokrok, élnek ugyan, de nem a lélek által, hanem zöld színük által, mert Pál is mondja: „Te okatlan, amit vetsz, nem éled meg, ha előbb meg nem halt.” Él tehát, ami meghal, hogy életre keljen. A kövek tehát vannak, de nem élnek. A bokrok pedig vannak, élnek, de nem éreznek. Az ostoba vadállatok pedig vannak, élnek, éreznek, de nem döntenek. Minden teremtet állatból pedig birtokol valamit az ember. Mert közösen bírja a létet a kövekkel, az életet a fákkal, az érzést a vadállatokkal, az ítéletet az angyalokkal. Ha tehát bír valami közöset minden teremtet állattal az ember, valamilyen tekintetben minden teremtet állat ember. Minden teremtet állatnak hirdettetik tehát az evangélium, amikor egyedül az embernek hirdettetik, mert tudniillik ő tanítatik, akiért a földön mindenek teremtetek, és akitől valamiféle hasonlatosság révén semmi sem idegen.

(Nagy Szent Gergely
áldozócsütörtöki homíliájából)

részük azonban valamely folyamatos evangéliumkommentárból van kiemelve, amely eredetileg nem reflektált az adott bibliai hely liturgikus alkalmazására. Ugyanez a helyzet olyankor, ha a szermó a megelőző nokturnusban olvasott, általában ószövetségi irat kommentárjából merít. Mindkét esetben közvetlen kapcsolat van a kommentált és a kommentáló szöveg között, e kapcsolatnak viszont új elemeként lép működésbe az a csatorna, amelyen keresztül a kapcsolódás ismételt létrejön: a liturgikus alkalom. A perikópa maga is átszínezi a liturgikus alkalmat és átszíneződik attól (gondoljunk például arra, hogy a görög egyházban máig az aznapi evangéliumokról nevezik el az egyes vasárnapokat), a kommentár pedig átveszi és fölérősíti ezt a kölcsönös rezonanciát.

A böjtelő kezdetén, hetvenedvasárnap például a napi mise-evangélium a szőlőművesekről szóló evangéliumi részlet. Ennek egyik, de nem kizárólagos értelmezése Nagy Szent Gergely-nél¹¹ azt taglalja, hogy a napkeltekor, majd a későbbi órákban munkára fogott szőlőművesek a világtörténelem korszakait jelenítik meg. Hetvenedvasárnap másik szövegi jellegzetessége, amely eredetileg független a napi evangélium kijelölésétől, hogy ekkor kezdte a latin egyház a Biblia éves ciklusban való olvasását a matutínium első nokturnusaként a Teremtés könyvével. Hetvenedvasárnap ezáltal valamiféle őstörténeti és kozmogóniai hangsúlyt kapott, amelyet még kifejezettebbé tett, hogy ideje rendszerint a télutóval, a farsangi időszakkal esik egybe, és mint ilyen, a megújuló vegetáció bontakozó, de még rejtett életéhez kötődik. A világ teremtése és a természet újjászülése olyan környezetbe helyezi a szőlőművesek példázatát, amelyben annak világtörténelmi értelmezése a többenél jelentékenyebbé válik. A perikópa a homília révén integrálódik abba a nagyszabású kezdetbe, amelyet hetvenedvasárnap több síkon is megjelenít.

Végül a legérdekesebb eset az, amikor az olvasmány és a liturgikus alkalmazás közt nincs közvetlen összefüggés: a tulajdonítás olyan fogalmakra épül, amelyek a vonatkozó kultúrában, társadalomban közmegegyezésszerűek, de sem a szövegben, sem a liturgikus alkalmazásban nem jelennek meg kifejezetten. Ennek az eljárásnak egyik esete, ha a liturgia értelmezi a szöveget. Másik esete, ha a szöveg értelmezi a liturgiát.

Ádvent első vasárnapjának szermója számos forrásban egy Torinói Maximustól vett evangéliummagyarázat az utolsó ítéletről.¹² A szöveg nem utal az ádventre, nem is utalhat, hiszen a szerző korában a liturgikus évnak még nem volt kidolgozva ilyen szakasza. A középkori magyarázatokban viszont közhelyszerű a triplex adventus, azaz a háromféle eljövétel képzete. Az első Krisztus test szerinti eljövetele a világba: ennek felelnek meg az angyali üdvözlés motívumait fölledő liturgikus tételek ádventben. A második Krisztus morális eljövetele a lélekbe: ehhez kapcsolódnak a sötétség és a világosság küzdelméről, az erkölcsi megújulásról szóló buzdítások, különösen Szent Pál római levelének egy szakasza,¹³ amelynek mondatai számos más műfajban is visszhangoznak ádvent első vasárnapján. Végül a harmadik eljövétel az eszkhatologikus: Krisztus második, végső eljövetele az utolsó napon. Hosszú ideig ez volt az ádvent motívumai közt a legbefolyásosabb, talán azért is, mert az időszak sokáig nem az egyházi év elejét, hanem végét jelentette. Ebben az esetben tehát a liturgikus idő bevett értelmezése ékelődik harmadikként a szöveg és a liturgikus alkalmazás

közé: csak annak ismeretében érthetjük meg a szerkesztők választását.

Talán ennél is gazdagabb tartalmú példával mutathatjuk be azt az esetet, amikor a szövegválasztás bontja ki egy liturgikus alkalom jelentését. Ilyen a templomszentelés évfordulója, az egyháznap. Az ünnep szövegei különféle irányokból világítják meg a templom képét: a templom az isteni jelenlét helye az emberek között, az ószövetségi hajlék, az Egyház, a mennyei Jeruzsálem és az emberi lélek. Ez utóbbi vonatkozáshoz kapcsolódik a napi evangélium: a vámos Zakeus története is,¹⁴ aki a házába fogadja Jézust, és általa megszentelődik. Természetesen ezt a perikópát tárgyalja a matutínium homíliája.

Az ünnep zsolozsmájának legjellemzőbb olvasmánya mégsem ez, hanem egy olyan szöveg, amelyben egyetlen szó sem esik templomról vagy a templom kézenfekvő párhuzamairól: Arles-i Cézár moralizáló beszéde az Eucharisztiaéről, pontosabban annak méltó vételéről.¹⁵ Az olvasmány kijelöléséhez a nap miséjének áldozási éneke, kommúniója ad kulcsot, hiszen ez az a szituáció, amelyben a legnyilvánvalóbb kapcsolat létesül az Eucharisztia és a templomszentelési ünnep között. A kommúnió – szemben a mise többi énektételével – gyakran veszi szövegét a napi evangéliumból. A templomszentelési mise kommúniója („Az én házam imádságnak háza...”) azonban nem a nap evangéliumából származik, hanem egy másik evangéliumi részletet idéz föl: a kufárok kiűzését és Jézus ehhez kapcsolódó szavait.¹⁶ A liturgikus keret itt a templomszentelés ünnepe, a szertartási mozzanat az áldozás, az ezt kísérő és egyben értelmező ének arról szól, hogy Isten háza az imádságnak háza. A ház tehát maga az ember, a belé költöző Isten pedig az Eucharisztia, amely mintegy megköveteli – mint Zakeustól is, aki szintén evangéliumi szövegben szerepel –, hogy az őt fogadó ház az imádság háza legyen.

A szövegek és a cselekedetek e kölcsönhatását áttekintve térjünk most vissza Arles-i Cézár beszédéhez, amely a napi liturgia drámájában megelőzi a misét! A templomszentelési ünnep egy finoman, de egyértelműen kibontott eucharisztikus távlatot nyert. Ez a távlat a fentebb említett morális megközelítés alá rendelődik (a templom mint az emberi lélek), de annak többletet ad. A szövegválasztás itt már nemcsak illusztrálja a liturgiát, hanem önálló módon hozzájárul annak értelmezéséhez.

A „kimeneti” oldal

Végül forduljunk kissé a kimeneti oldal, a már maradandó liturgikus jelentéstöbbletre szert tett szövegek működése felé! Az előzőekben mintegy érintetlennek tekintettük az irodalmi szemelvényeket, amelyeket azután különböző megfontolásokból liturgikus használatra alkalmasnak találtak, és a megfontolások természete iránt érdeklődtünk. A szemelvények azonban nem érintetlenek: a liturgikus kontextussal való összefonódásuk miatt maguk is hordozóivá válnak olyan többletjelentéseknek, amelyeket a liturgikus kontextusból nyertek, és amelyeket érvényesítenek további liturgikus szövegekkel való érintkezésükkor.

Korábban említettük, hogy a latin hagyomány talán legkorábban rögzült nem bibliai olvasmányválasztása Szent Ágostonnak az 54. zsolttárhoz írt *Enarratio*ja a húsvét előtti há-

rom napon, amelyet helyenként az azonos kezdetű 63. zsolttár ágostoni magyarázata vált föl. Mindkét zsolttár panaszszolttár, amelynek bőségesen akadnak képviselői a Zsolttárok könyvében, így szokatlan, hogy az év legjelentősebb napjain nem választottak a római liturgisták olyan szöveget, amely kifejezetten kapcsolatban áll a nagyhét misztériumaival.

A régi Magyarországon a 63. zsolttár kommentárját használták,¹⁷ amelynek vezérmotívuma egy Ágostonnál megszokott exegetikai eljárás: a szöveg természetes nyomatékának megváltoztatása. „Az ellenség félelmétől mentsd meg, Uram, az én lelkemet”: Ágoston az állítmány hangsúlyozása helyett az ellenséget teszi meg a mondat témájának, így a szöveg jelentése átalakul. Immár nem a megmenekülés vagy a félelem elkerülése lesz a kérés tárgya, hanem csupán az *ellenségtől* való félelemé. A kommentátor a zsolttárt a vértanúk szájába adja, akik így nem életük megmentését kérik, hanem csak azt, hogy az ellenségtől, azaz a gonosz lélektől ne féljenek. Nagyheti összefüggésben ugyanezek a szavak a szenvedő Krisztus személyében szólnak meg, aki – a vértanúkhöz hasonlóan és Ágoston magyarázata szerint – éppen látszólagos elbukásával aratott győzelmet, hiszen nem az ellenségtől, hanem a tőle való félelemtől kívánt szabadulni. Voltak – írja Ágoston –, akik félelmüktől ugyan nem, de az ellenségtől megszabadultak: éppen ők azok, akik lelküket nem menthették meg...

Ugyanakkor sem a 63., sem az 54. zsolttár nem játszik kiemelkedő szerepet a nagyhét liturgiájában. Azt játszanak viszont a panaszszolttárok: mind ekkor, mind a megelőző héten, az úgynevezett Szenvedés hetében különféle műfajú, változó tételek sora idéz ilyeneket. A zsolttárok a szolozsmának afféle alapanyaga: az, hogy jeles időszakokban nem költött, tematikus szövegválasztásokkal találkozunk, szándékos mértéktartás, az ősiség és az egyszerűség hatását kelti. Ez az egyszerűség mégis egészen kifejező, mert Krisztus az az alany, akinek ajkán a panaszszolttárok megszólalnak. Az ő panasza azonban – amint egész szenvedése is – ellentmondásos, vagy legalábbis magyarázatra szorul. Ezt a magyarázatot szolgáltatja az ágostoni kommentár, amely így nem egy meghatározott szövegnek, hanem egy egész időszak egyszerre puritán és expresszív szövegkezelésének ad irányt és eredetet.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 78680 kutatási programja és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A tipológiáról részletesebben e tanulmányomban írtam: „Szent nyelv vagy szent nyelvek? A római rítus szövegi összetételéről”: *Magyar Egyházzene* 12 (2004/2005) 293–299.

2 A liturgikus könyvkultúrával kapcsolatos legalapvetőbb munkák: Cyrille Vogel, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen, Pastoral Press, Portland–Oregon, 1986; Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology*, University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1982; Éric Palazzo, *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Âge. Des origines au XIIIe siècle*, Beauchesne, Paris, 1993. A szolozsma lekcionáriumaikról: Aimé-Georges Martimort, *Les lectures liturgiques et leurs livres* (Typologie des Sources du Moyen

Age Occidental 64), Brepols, Turnhout, 1992; Reginald Grégoire, *Les Homéliaires du moyen âge. Inventaire et analyse des manuscrits* (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series maior. Fontes 4), Roma, 1966; uő, *Homéliaires liturgiques médiévaux* (Biblioteca degli ‘Studi Medievali’ 12), Spoleto, 1980.

3 A szolozsmáról szóló meghatározó munkák: Pierre Battifol, *Histoire du Bréviaire Romain*, Paris, 1893; Suitbert Bäumer, *Geschichte des Breviers. Versuch einer quellenmäßigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und des römischen Officiums bis auf unsere Tage*, Freiburg, 1895; Pierre Salmon, *L’office divin au Moyen Âge. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Lex Orandi 43), Paris, 1967; Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today*. Second Revised Edition, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1993.

Kevésbé komoly, de nem kevésbé jellemző példa egy későbbi, eddigi tudásunk szerint a késő középkori Magyarországon elterjedt rítus, a Szent Márk-napi búzaszentelés – az antik Robiginalia közvetlen leszármazottja – egyik szövegválasztása.¹⁸ A szertartás fő mozzanata, hogy a termőföldekre kivonuló papság négy evangéliumi szakaszt énekel a négy égtáj felé, az evangélium megszentelő hatásától remélve a jó termést és a károk elhárítását. A búzaszentelő kezdetleges változatában az evangéliumok megegyeztek a négy evangélium elejével, amelyek szimbolikusan a teljes szöveget jelenítették meg. De Márk evangéliuma kezdetének hamarosan helyébe lépett áldozócsü-törtök, azaz Mennybemenetel ünnepének perikópája. A szöveg semmilyen közvetlen kapcsolatban nincs a búzaszenteléssel, így joggal merül föl a kérdés: mi indíthatott bárkit, hogy megtörje vele a szertartás logikáját?

A választ itt is a homiletikai anyag liturgikus alkalmazásában véljük megtalálni. Mennybemenetel ünnepének perikópájához a magyar hagyomány egy Nagy Szent Gergely-homíliát rendel.¹⁹ A homília a középkor végére a magyar forrásokban csak csökevényesre rövidült alakjában volt ismert. A beszéd megmaradt eleje történetesen azzal foglalkozik a legbővebben, hogy miként értendők Jézus búcsúszavai: „Hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek!” *Creatura*, azaz teremtmény alatt vajon élettelen tárgyakat, növényeket és állatokat is értenünk kell-e? Gergely szerint az ember, a teremtés betetőzője mindezekből részeseül bizonyos mértékig, így a minden teremtményre vonatkozó parancs tulajdonképpen az emberre vonatkozik. Mégis: a búzaszentelő egy olyan kivételes alkalom, amikor az evangéliumot valóban nem embereknek, hanem természeti jelenségeknek, mezőgazdasági terményeknek és a földek kártevőinek hirdetik. Nagy Szent Gergely beszéde ugyan ellenkező következtetésre jut, de a mennybemeneteli szakasz asszociációs mezejébe jóvátehetetlenül bevonja e különös, nem emberi teremtményekhez szóló evangéliumhirdetést. Ha a Gergely-homília gondolatvilága nem hatotta volna át a középkori magyar egyháziak tudatában az áldozócsü-törtöki evangéliumot, bizonyos, hogy ez a változtatás sem következett volna be.

- 4 Ezek az ún. 13. és 14. Ordo Romanus; kiadásuk: Michel Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen âge* (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23–24, 28–29), Peeters Publishers, Louvain, 1931–1961, II. 467, ill. III. 23.
- 5 A római ordókon kívül így utalnak rájuk a pontifikálék: Cyrille Vogel – Reinhard Elze, *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III* (Studi e Testi 226–227), 269, Città del Vaticano, 1963, 1972; Michel Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle* (Studi e Testi 86), Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1938; uő, *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle* (Studi e Testi 87), Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1940.
- 6 Egyes vélemények szerint ugyanazt a munkát tulajdonítják ketőjüknek. A téma bőséges szakirodalmából a legfontosabb: Franz Wieland, *Das Homiliarium Karls des Grossen auf seine ursprüngliche Gestalt hin untersucht*, Leipzig, 1897.
- 7 A témát a magyarországi lekciónárium esztergomi változatainak teljes tételjegyzékével fejtettem ki itt: „A magyarországi zsolozsma-lekciónárium temporáléjának jellegzetességei I–II.”: *Magyar Egyházzene* 16 (2008/2009) 143–154, 405–440.
- 8 A magyarországi lekciónárium anyagát a legbővebb redakcióban fönntartó forrás: Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis), DE. I. 7; hasonmás kiadása: Szendrei Janka, *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII*, Musicalia Danubiana 17, Budapest, 1998.
- 9 *Homilia in evangelia* 10, *Patrologia Latina* (a továbbiakban *PL*) LXXVI, 1110.
- 10 *Sermo 22. de Nativitate*, *PL* LIV, 193.
- 11 *Homilia in evangelia* 19, *PL* LXXVI, 154.
- 12 *Homilia* 2, *PL* LVII, 225.
- 13 Az ádvent első vasárnapi szentlecke: 13,11–14, amelynek mondatai a kapitulumokban és a matutinum antifónáiban is visszaköszönnnek.
- 14 L 19,1–10.
- 15 A beszédet a breviáriumok tévesen Ágostonnak (*Sermo* 252 de Tempore) tulajdonítják, a *PL* Torinói Maximus művei közt közli: *In Dedicacione ecclesie*, LVII, 879.
- 16 Mt 21,13; Mc 11,17; L 19,46, vö. Is 56,7.
- 17 *Enarratio* 63, *PL* XXXVI, 761.
- 18 A témát bemutató tanulmányom megjelenés előtt áll „*Litania maior* és a Szent Márk-napi búzaszentelés szokása” címmel.
- 19 *Homilia in evangelia* 29, *PL* LXXVI, 1213.